

Civil ohörsamhet

Lars Ericsson

Rättssociologiska institutionen, Lunds universitet

Den rättsliga miljöproblematiken är intressant på många sätt. Den aktualiserar t ex ramlagsproblematiken som är ytterst uttalad i de här sammanhangen. Men problematiken når djupare än så, eftersom naturspörsmålet når den ontologiska dimensionen om varat och relationen mellan människa och natur. En annan utgångspunkt är den epistemologiska frågan om hur vi får kunskap om naturen. Det rör sig främst om hur naturen blir tillgänglig för oss. Många har gett sig i kast med uppgiften att penetrera dessa förhållanden. För t ex Marx var naturen något för oss som samhällsvarelser, något som hade en potential som kunde aktiveras genom arbete.¹ Den uppfattningen, som Marx fö på olika sätt delar med det moderna samhället, har sin grund i det Cartesiska arvet, nämligen uppfattningen om vårt herravälde över naturen. I enlighet med det Cartesiska arvet förhåller sig också Habermas, som gör gällande att naturen bara är tillgänglig via instrumentell rationalitet, dvs genom naturvetenskapliga studier.² Detta beror på att naturen inte är kommunicerbar, dvs den svarar inte på tilltal och utgör inte det subjekt som t ex individen i primitiva samhällen anser den vara. Det gör att någon etik i förhållanden till naturen inte ter sig som möjlig eftersom en etik förutsätter ett responderande subjekt.³

I det moderna uppfattas naturen som ett objekt. Det är antagligen i grunden en fråga om skiljandet mellan subjekt och objekt som lett till konflikter mellan miljörörelser, myndigheter och näringsliv. Denna skilsmässa spårade Hegel tillbaka till Abrahams "åtskiljande" från enheten mellan människa, stam och natur.⁴ Naturen och människan var inte längre en enhet, utan tänkandet blev den enhet som härskade över naturen. I de mest primitiva samhällena finns inget sådant avskiljande av naturen från individ och samhälle.⁵

Ett sätt att förstå miljörörelsers agerande är att uppfatta dem som ifrågasättande skilsmässan mellan subjekt och objekt. I stället för att uppfatta individ och natur som skilda entiteter tycks de förorda en försoningstanke i ett försök att återknyta subjektet och objektet. En sådan tankegång kan i och för sig ta många former och den är inte alls ovanlig i det moderna. Marx laborerar t ex med arbetet som en förmedling mellan individ och natur; bearbetandet av naturprodukterna förmänskligar naturen.⁶

Människan har alltid fört en kamp för sin existens mot naturen. Naturen är som bekant inte bara den beskyddande modern, utan kan också anta formen av en rasande tigrinna som dödar och lemlästar.⁷ I vårt samhälle har metoder i kampen mot det vilda etablerats, och som, om de används oförsiktigt, kan skada naturen och därmed människan. Det är ständigt aktuellt med skador på miljön då vi producerar nyttiga eller onyttiga ting för individen, därför har samhället lagstiftningsvägen byggt upp skyddsmekanismer för förprovning av miljöfarliga verksamheter. Men det är inte uppenbart att lagstiftning är det bästa sättet att reglera förhållanden mellan natur, individ och samhälle.

Det finns de som ifrågasätter det rättvisa (och visa) i miljölagarna. Det finns t o m de som på ett synnerligen hörbart sätt protesterar mot olika miljöbeslut — civil ohörsamhet. I föreliggande artikel ska de numera också i Sverige uppfammande aktionerna av civil ohörsamhetskaraktär diskuteras. Men civil ohörsamhet kan inte diskuteras lösryckt från rättssystemet, det blir först nödvändigt att undersöka vilka möjligheter det finns att agera på annat sätt. Aktioner baserade på civil ohörsamhet är kanske bara okynnesaktioner som inte har någon plats i ett rättssamhälle. Eller förhåller det sig kanske på det sättet att civil ohörsamhet upplevs som en sista utväg när samhället inte vill lyssna till argument? Dessa frågor gör att det förefaller rimligt att först diskutera vilka möjligheter till kommunika-

tion som lagstiftningen öppnar och först därefter ta upp frågan om civil ohörsamhet och hur rätten används i de sammanhangen.

Förprovningssystemet

Numera finns det ett relativt färdigbildat system för förprovning av verksamheter som är klassade som miljöfarliga, genom miljöskyddslagens ikraftträdande 1969. Lagstiftningen har ytterligare ökat i komplexitet genom att Naturresurslagen och Plan- och Bygglagstiftningen trädde i kraft sommaren 1987. Det innebär att det föreligger två, till stora delar skilda, förprovningssystemer.

Under denna och följande rubriker kommer de två ovan nämnda processerna att diskuteras. Det är viktigt att dessa hålls åtskilda. Det gäller å ena sidan förprovning av miljöfarliga verksamheter enligt miljöskyddslagen, och å andra sidan den kommunala planeringen jämlikt Plan- och Bygglagen. Båda dessa processer innebär att allmänheten i dess olika konstellationer kopplas in, men på olika sätt och i delvis skilda frågor. Det finns en förbindelselänk mellan de båda processerna genom att Naturresurslagen vilar som ett paraply över båda processerna. Naturresurslagen är inte avsedd att stå för sig själv, utan den ska verka i samklang med övriga lagar på området.

Miljöskyddslagen reglerar tillåtligheten av en viss verksamhet, medan Plan- och Bygglagen reglerar planeringen av användningen av kommunens mark. När fråga uppkommer som är underordnad Plan- och Bygglagen är problemen mer abstrakta än frågor enligt Miljöskyddslagen. Enligt Plan- och Bygglagen gäller det att avgöra hur kommunens mark ska användas och i viss mån vilka verksamhetstyper som ska kunna förläggas dit. Däremot berörs inte vilka konkreta fabriksanläggningar som ska projekteras. I sig är sådana ställningstaganden inte mindre kontroversiella än en prövning av en konkret verksamhet. Det kan t ex gälla avsättning av ett område som ligger i omedelbar anslutning till ett bostadsområde till industrimark.

Koncession

Förprovning enligt Miljöskyddslagen, sk koncession, ska enligt departementschefens uttalanden 1981 tjäna till att ge samhället möjlighet att påverka vilka verksamheter som ska få lov att utvecklas i samhället.⁸ Miljön är således en samhällelig fråga, en karaktär som den antog i början på 60-talet. Tidigare hade miljöstörningar närmast varit av grannelagsrättslig karaktär då det bara gällt att fastställa hur stort ett eventuellt skadestånd skulle bli.

Utän att gå in på några detaljer i lagstiftningen som sådan kan en trend som går ut på ökad participation på lägre nivåer i samhället spåras. Det började redan med tillsättandet av miljöskyddsutredningen 1976 som ledde fram till ändringen av miljöskyddslagen 1981/82. I utredningens direktiv uttalades klart att hela lagkomplexet borde ses över eftersom det inte fungerade tillfredsställande. Utredarna, som då i stort sett hade fria händer, avsåg att stärka de enskilda individernas möjligheter att påverka beslutsprocessen. Dessvärre inträffade den sk BT Kemi-skandalen i slutet av 1976, vilket fick till följd att tilläggsdirektiv utfärdades. Dessa medförde att utredningen närmast skulle granska tillsyns- och sanktionssystemet. Dock hade utredningen kommit en bit på väg och kursen låg fast mot en 12 a § som stadgade participation t o m innan ansökan om tillstånd hade getts in till vederbörande myndighet.

Det beslutades således redan 1981/82 om stärkt inflytande för allmänheten. Genom Naturresurslagens ikraftträdande stärks denna uppfattning ytterligare. Propositionen innehåller en mängd uttalanden av den dåvarande departementschefen, som klart anger riktningen mot vidgad participation på lägre nivåer. Konkret tar strävanden att vidga kretsen av deltagare sig form i Plan- och Bygglagen. Men det är inte bara den enskilda individen som ska få tillfälle att utgjuta sig om lämpligheten av ett projekt; mycket läggs på kommunen, som genom sin planläggning av användningen av den kommunala marken ska kunna påverka händelseförloppet.

Plan- och Bygglagen

I Plan- och Bygglagen laborerar lagstiftaren med ett flertal olika plantyper, där den kanske idag mest diskuterade är översiktsplanen.

Vid utarbetandet av den åligger det kommunen att beakta Naturresurslagen, som inledningsvis i 1 § stadgar att såväl ekologiska, sociala som samhällsekonomiska synpunkter ska beaktas. Lagen stadgar också ett utställningsförfarande under vilket allmänheten kan komma med synpunkter. Naturresurslagens första paragraf kan enligt propositionen inte åberopas.

Genom att planera markanvändningen kommer kommunerna att få ett avgörande inflytande över vilka verksamhetstyper som kan komma i fråga, och var i kommunen dessa ska förläggas. Kommunen kan i sin planering även instifta vad som närmast är att betrakta som naturreservat.

De största förändringarna som lagens införande medfört består i att länsstyrelserna numera spelar en underordnad roll, helt i överensstämmelse med att beslutsprocessen flyttades ned till en lägre nivå. Enligt det tidigare systemet skulle länsstyrelsen godkänna planen, ett ingrepp i det kommunala självstyret som de numera inte har möjlighet att utöva. Länsstyrelserna har dock givits en möjlighet att i utställningsskedet komma med erinringar. Övriga möjligheter att påverka återfinns vi i att länsstyrelserna ska förse kommun med uppgifter om kommunen så begär. Denna uppgift ska länsstyrelserna uppfylla utan ytterligare anslag – departementschefen ansåg att länsstyrelsernas ändrade arbetsuppgifter skulle friställa arbetskraft som kunde tas i anspråk för ändamålet. Det finns anledning att ställa sig frågande till om detta i själva verket inte innebär en nedskärning som kommer att inskränka länsstyrelsernas möjligheter att agera. Enligt vissa uppgifter visar det sig nämligen att länsstyrelserna numera skickar tillbaka samma uppgifter till kommuner som begär sådan service från länsstyrelserna, som de själva tidigare begärde in från kommunerna.

Genom att till stora delar flytta ned beslutsprocessen till den kommunala nivån var det antagligen meningen att stärka allmänhetens inflytande över miljöbesluten. Onekligen förhåller det sig på det sättet att kommunen står individen närmare, men frågan är om det räcker för att allmänheten ska ges vidgade möjligheter till inflytande. Förhåller det sig med andra ord på det sättet att en beslutsprocess på lägre nivå ipso facto innebär ökad demokratisering? Kommunen agerar i de här fallen som en myndighet vilken som helst och det finns ingenting som pekar i riktning mot att kommunen står demokratin särskilt mycket närmre än andra myndigheter.

Kommunen som beslutande

Kommunernas styrelseskick bygger, liksom riksdagens, på majoritetsprincipen. Det innebär att det eller de partier som har majoritet blir de beslutande. Den representativa demokratiformen blir den förhärskande och departementschefen uttrycker också detta mycket tydligt i propositionen till Naturresurslagen. Det innebär att allmänheten ges tillfälle att framföra synpunkter på färdiga paketlösningar, men inte att de kan gå utöver de parlamentariska principerna – principer som minutiöst upprätthålls.

Men även om de parlamentariska principerna godtas kvarstår problemet med inflytande. Besluten i kommunerna fattas visserligen av de "folkvalda" representanterna, men underlaget och förslagen tas fram av professionella byråkrater av olika slag. Vissa kommuner har bildat olika slags grupper för diskussioner och framtagning av förslag, men dessa grupper sammanträder också på basis av gjorda utredningar. En viktig fråga måste härvidlag bli i hur stor omfattning byråkraterna styr den kommunala planeringen. Det finns undersökningar på andra områden som pekar i riktning mot att handläggarna, dvs de som tar fram och föredrar material, till stor del kan styra beslut genom att undertrycka, eller kanske rent av inte visa, "fakta".

En egen pågående studie över Naturresurslagen pekar i riktning mot att byråkraterna, som de för övrigt gärna själva benämner sig, går in i en byråkratroll. Men en sådan roll är en konstruktion av vad det innebär att vara byråkrat. Det ska särskilt anmärkas att det inte finns några föreskrifter som entydigt konstituerar en byråkratroll, utan denna blir en konstruktion som tas fram utifrån tolkningar av vad det innebär att ta fram "fakta". Det föreskrivs ingenstans vad som konstituerar fakta, utan det får avgöras från fall till fall. Till synes ger detta vida ramar för ett personligt agerande, men det är, i vissa sammanhang, bara skenbart. Snarare förhåller det sig på det sättet att det, vid vissa myndigheter, växt fram desto striktare normer för byråkratrollen som på ett avgörande sätt beskär tjänstemannens möjligheter till egna ställningstaganden.

Det finns skäl att vara försiktig med skisseringen av en allt starkare styrning av tjänstemannen genom framväxande organisatoriska strukturer och särskilda tillämpningsföreskrifter. Det förefaller närmast förhålla sig på det sättet att det inom vissa myndigheter växt fram en klart definierad byråkratroll, medan det inom andra

råder en stor frihet att agera. Därför kan inga generella uttalanden göras om att det förhåller sig på det ena eller andra sättet. En förklaring till problematiken kan vara att tjänstemannen är väl förtrogen med faran av en alltför omfattande frispråkighet och därför, i offentliga sammanhang, framhåller de starkt beskurna möjligheterna till eget initiativ.

De frågor som måste ställas i ett sådant sammanhang rör beslutsstrukturen, varför byråkraten valt att bli byråkrat och vad han eller hon förväntat sig då vederbörande gjorde sitt val. Det sistnämnda är en viktig fråga eftersom förväntningarna i regel inte stämmer överens med den faktiska situationen som uppstår då byråkraten väl sitter på sin stol och administrerar. Vid intervjuer visar det sig inte sällan att vederbörande kanske förväntat sig att kunna påverka miljöfrågornas avgöranden och att de i praktiken upplever att de de facto inte kan åstadkomma något sådant. Ofta presenteras den nyutträdde byråkraten för mallar för beslutsfattande och som nybakad vill eller vågar man inte avvika i alltför hög grad. Beslutsfattande äger också rum på olika nivåer, t ex är det ett beslut som tas när en utredning ska anses färdig för presentation för politikerna. Det kan råda delade meningar om hur väl en utredning ska göras innan den kan anses vara färdig.

Det visar sig att byråkratrollen i kommunala sammanhang utåt presenteras som strängt definierad. Ett annat sätt att uttrycka samma sak är att den kommunala byråkraten uppger sig ha en sträng uppfattning om vad han eller hon har för uppgifter och hur man betar sig för att vara objektiv. Vid förfrågan kan svaret bli att "vi ska bara ta fram fakta till politikerna som har att fatta de politiska besluten". Därvid glöms vilka ramar som gäller för vad som räknas som fakta. Det blir också viktigt att fastställa vilka "fakta" som anses relevanta. Sällningen bland tillgänglig kunskap kan, mer eller mindre medvetet, ske på ett sådant sätt att beslutsfattaren styrs i viss riktning. Det finns dock undantag. En tjänsteman uppgav att "det skulle vara fegt att inte erkänna att arbetet till stora delar styrdes av ett privat naturintresse".

Beslutsstrukturen hänför sig till hur beslutsgången ser ut, dvs hur många chefer som finns, hur sträng hierarki som råder, hur samspillet mellan myndighetspersonerna ter sig. Här fungerar såväl enkla som mera svåråtkomliga mekanismer. En sådan enkel mekanism som stärker sammanhållningen är t ex förhållandet till omvärlden. På länsstyrelsens tillsyns- och tillståndssektion i Malmöhus län var

sammanhållningen mycket god och mycket kunskap förmedlades "över korridoren". Det förhållandet kan till stora delar tillskrivas en ganska fientlig omvärld, det är ju legio att låta myndigheter bära ansvaret för den alltmer försämrade miljön, framför allt från massmedias sida. Men det fanns också motsättningar mellan enheten och vissa andra funktioner inom länsstyrelsen. Länsstyrelsen har en dubbel roll emedan den både ska främja regional utveckling, dvs ökad sysselsättning och expanderande ekonomi, och vara ansvarig regionalt för tillsynen av miljöfarlig verksamhet. Sådana dubbla åligganden, som dessutom ligger på avdelningar som är hierarkiskt ordnade, brukar inte leda till goda resultat. Det är heller ingen hemlighet att länsstyrelsepersonalen i landet känner sig överkörd när det gäller medelsallokering från statsmakterna – de ges enligt egen utsago inte möjlighet att vare sig behålla kvalificerad personal eller att sköta sina tillsynsuppgifter.⁹

Förhållanden mellan tjänstemän och politiker

Att det skulle råda ett spänningsförhållande mellan byråkrater, som onekligen ofta besitter sakkunskap på området, och politiker som saknar sådan kunskap, är höjt över varje tvivel. Politikernas referensramar är andra än byråkratens. Politiska hänsyn är inte alltid överensstämmande med vad som faktiskt är nödvändigt. Så är kommuner beroende av att det finns arbetstillfällen för dess invånare, vilket i sin tur ger nödiga skatteinkomster. Därvid kan det te sig politiskt riktigt att förorda och tillåta verksamheter, som i kommuner som är väl tillgodosedda med renare industrier, skulle nekats tillstånd. Byråkraten kan å sin sida vara mer benägen att se till idealen.

Det ovan skisserade exemplet är inte ovanligt. Under sådana förhållanden inträder det omvända förhållandet mot vad som skulle förväntas, nämligen att tjänstemännen står för visionerna och politikerna för desillusionerna. Det är inte ovanligt att byråkraterna i sitt agerande visar klara ståndpunktstaganden för en ren natur. Sådana förhållanden pekar i riktning mot att det som egentligen inte skulle vara önskvärt, nämligen ett tjänstemannavälde, ur miljösynpunkt skulle vara bättre än ett politikervälde.

Om motsättningarna mellan byråkrater och politiker ska lösas, vilket de antagligen måste, innebär det att strukturer för kompro-

misslutande måste etableras. Utställningsförfarandet kan säkert stärka tjänstemännens ställning gentemot politikerna, eftersom det är tjänstemännen som framställer utställningen. Under sådana förhållanden kan allmänheten mobiliseras för tjänstemännens sak, vilket i och för sig innebär ett manipulerande. Allmänhetens situation kan också stärkas genom de dolda motsättningar som uppenbarligen måste finnas mellan politiker och tjänstemän. Allmänheten kommer då att bilda den tredje kraften, som, om den kan etablera och formulera sitt motstånd, verkar i riktning mot en god miljö.

Det kan förhålla sig på det sättet att allmänhetens ställning faktiskt är etablerad genom lagen, men inte på det sätt som politikerna tänkt sig utan genom att den kan utnyttja en inre splittring i etablisemanget. De kommunikationsstrukturer som rätten öppnat är inte det stillsamma samråd som lagstiftaren ursprungligen tänkt sig, utan bygger på maktens inre splittring. Å andra sidan förutsätter detta att miljögrupper verkligen håller sig ajour med utvecklingen och inte missar tillfällen att ge sin ståndpunkt till känna.

Kommunikationsmöjligheter

Det tidigare skisserade beslutsförfarandet kan sammanfattas med att Miljöskyddslagen föreskriver skyldighet till förprovning av miljöfarlig verksamhet inför Koncessionsnämnden eller Länsstyrelse. Detta innebär en utdragen process med ett relativt vidlyftigt remissförfarande, i vilket kommunen också är involverad. I miljöskyddslagen föreskrivs också en offentlig provning av verksamheten, vilket innefattar en möjlighet för allmänheten att återigen, dvs efter 12 a § uppfyllande, framföra synpunkter på ifrågavarande verksamhet. Det ges således allmänheten minst två tillfällen att göra sin röst hörd.

Kommunala miljöbeslut präglas av utställningsförfarande och tjänstemäns beredande av ärendet för slutligt avgörande av kommunpolitiker. Under utställningsförfarandet kan planerna diskuteras och allmänheten i dess olika konstellationer kan komma in med synpunkter. Vi har tidigare nämnt att allmänhetens möjligheter att påverka på den här nivån kanske inte så mycket anknyter till de rättsliga remedierna som till de faktiska motsättningarna mellan olika grupper i beslutsprocessen.

Det förhåller sig uppenbarligen på det sättet att de kommunikationsstrukturer som föreliggande lagstiftning etablerat inte räcker till för att besluten ska anses legitima. Till stor del kan det bero på att miljöorganisationer och allmänheten i övrigt blir informerade på ett allt för sent stadium. Nu är det inte säkert att detta beror på myndigheternas ovilja att gå ut med information, utan det kan mycket väl bero på att informationen inte kan kommuniceras på ett fullgott sätt. I det här sammanhanget har massmedia ett stort ansvar. Problemet är att ett förhållande i samhället inte är en nyhet förrän det verkligen hänt något och det kan inte hända något förrän förhållandet är känt. Massmedia producerar nyheter för att tillfredsställa en marknad, ungefär som varje företag har en marknadsavdelning som letar marknader att expandera på.

Det händer faktiskt att myndigheter försöker att informera och pröva nya kanaler för information. Åtminstone uppger en länsstyrelsetjänsteman att så varit fallet vid ett flertal tillfällen (tjänstemännen tycker också att det är tråkigt att vid informationsmötet tillsammans med en företagsrepresentant tvingas sätta i sig 50 wienerbröd). Det hela föll på att massmedia inte var intresserade av att förmedla "nyheten" att ett samråd jämlikt Miljöskyddslagens 12 a § skulle äga rum.

Sammanfattningsvis kan konstateras att lagstiftningen som sådan lämnar ganska vida ramar för en kommunikation mellan allmänheten och beslutande myndigheter. Dessa möjligheter utnyttjas endast i liten grad av allmänheten beroende på att information om sammanträden inte når ut. Det förhåller sig t o m på det sättet att det råder stor okunskap om att det faktiskt finns kommunikationskanaler. En enkätundersökning som genomfördes under sommaren 1987 vid ett miljöläger i Lid visar tydligt på att inte ens de mest aktiva inom miljörelserna kände till dessa möjligheter.¹⁰ Som framgår av föreliggande artikel skulle miljörelsen kunna nå vissa framgångar i de kommunala besluten om den utnyttjade de spänningar som måste förekomma mellan politiker och tjänstemän. När det gäller beslut enligt Miljöskyddslagen är det mera tveksamt om allmänheten skulle kunna skörda några större framgångar. I de fallen ställs de inför färdiga konstellationer som kommunicerat under lång tid och antagligen redan etablerat någon form av kompromiss, något som kan ge upphov till missnöje som sedan tar sig uttryck i civil ohörsamhet.

Den civila ohörsamheten

Det svenska samhället har, till skillnad från USA, Italien och Tyskland, under en längre tid varit förskonad från utomparlamentariska aktioner. Sedan drygt ett år tillbaka i tiden är så inte längre fallet. Under 1987 har civil ohörsamhet använts också i vårt land med en allt intensivare frekvens. Nu går miljörelserna självmedvetet ut och gör aktioner av typ civil ohörsamhet. Men vad är då civil ohörsamhet för något? Varför tar protesterna sig sådana uttryck, och sist men inte minst, hur bemöter samhället dem?

Andra länder har smärtsamma upplevelser av aktioner som sprängt gränserna för definitionen av civil ohörsamhet; Röda Brigaderna i Italien och RAF i Tyskland är bara några få exempel. I Tyskland fortsätter miljörelserna oförtrutet med utomparlamentariska aktioner för att stoppa icke önskvärda projekt. I Sverige ser vi sådana aktioner främst mot beslut som fattats av regeringen. De beslut som fattats av koncessionsnämnden eller länsstyrelserna blir sällan eller aldrig föremål för civil ohörsamhetsaktioner. Anledningen till detta kan vi bara spekulera om, men en tänkbar orsak är att regeringens beslut ofta kommer till i en hast och att den, i bästa fall, inhämtar andra myndigheters synpunkter på den tilltänkta verksamheten. Som ett exempel kan nämnas motorvägsbygget utgående från Uddevalla som mötte en proteststorm i Ödsmål. I det fallet lär t o m chefen för vägverket ha blivit överraskad. Ofta får också regeringens beslut i sådana ärenden till följd att många människors hem och jordbruksmark exproprieras. Ett sådant förfarande kan upplevas som odemokratiskt och leda till att man känner sig såväl maktlös som överkörd. Det ska också i sammanhanget framhållas att regeringsbesluten i allmänhet rör kontroversiella ärenden.

Regeringsbesluten anses demokratiska i kraft av den representativa demokratin. Typiska objekt för protesterna är vägbyggen,¹¹ borrhningar efter lämpliga bergarter för slutförvaring av utbränt kärnbränsle,¹² kärnkraftens drivande i allmänhet¹³ och transporter av radioaktivt avfall.¹⁴

Några av de inledande frågorna ska förhoppningsvis få sitt svar i denna sista del av artikeln. Till att börja med ska vi titta på några förslag till definitioner på företeelsen. Därefter följer en diskussion om i vilka situationer som civil ohörsamhet tillgrips. Slutligen kommer några observationer som gjorts i domstolar i mål om civil ohörsamhet att redovisas.

Civil ohörsamhet — en definition

För miljögruppernas vidkommande gäller att kommunikationen är bruten. Det finns en vilja att försöka påverka myndigheterna, vilket inte minst en genomförd enkätundersökning visar på.¹⁵ Det finns dock en uppgivenhet vad gäller möjligheterna att lyckas med detta. Det är möjligt att chanserna till kommunikation upplevs som uttömda, varför det enda kvarvarande alternativet att väcka uppmärksamhet på annat sätt är genom civil ohörsamhet. Civil olydnad blir således ett fenomen som aktualiseras då kommunikationsstrukturerna inte är öppna. Vi ställs inför en situation då viktiga livsmönster störs genom att livsvärlden koloniserar då avsiktsrationellt handlande tränger in i livsvärlden.¹⁶

Frågan handlar till stora delar om hur beslut om miljön legitimeras. Genom att koncessionsnämndens och länsstyrelsernas beslut i större utsträckning än regeringens beslut förs ut och diskuteras, anknyter dessa beslut i högre grad till livsvärldens legitima ordningar, även om det bara är skenbart. Oftast gäller Luhmanns tes att besluten upplevs som rättvisa eftersom ingen protesterat eller på annat sätt använt sina lagliga möjligheter att ingripa.¹⁷ De tingsliggörande effekterna inträffar först då den innehållsliga begründningen och legitimeringen kopplas bort, dvs i de fall då det endast hänvisas till den representativa demokratin. Detta påminner till stora delar om den diskussion som Habermas för om det han benämner "rättsliggörande" och den diskussion han haft med Luhmann.¹⁸

Luhmann gör gällande att ett rättsligt beslut kan ses som legitimerat i och med att det tillkommit i föreskriven ordning och är fattat av rätt instans. Beslutet hänvisar till sin laglighet och därmed kommer det, enligt Luhmann, att upplevas som rättvist. Habermas hävdar att detta inte är tillräckligt — det måste vara rättvist. Om ett beslut kan accepteras av de inblandade som rättvist så är det också legitimerat, det krävs med andra ord att dess innehåll rättfärdigas. Den tendens som, i och med rättspositivismen, tar sin form i frikopplingen av diskursen, leder till besluts tingsliggörande och det är därmed inte förankrat i livsvärlden som därigenom istället koloniserar.

Nu är det möjligt att diskutera huruvida Habermas' tes om rättsliggörandet är tillämpligt på svenska förhållanden, eftersom det här, åtminstone på det miljörättsliga området, finns en tendens att låta rätten spela en allt mindre roll. Den miljörättsliga lagstiftningen är

på många sätt av extrem ramlagskaraktär. Det hela problematiseras ytterligare av att miljöprocessen innehåller kommunikativa strukturer som inte utnyttjas. Även om miljörelsen på goda grunder kan antas bli överkörd om den försökte att utnyttja sin talerätt, blir det svårt att argumentera som om det vore ett faktum innan det ens uttömmande prövats.¹⁹

Men frågan är vad som karaktäriserar civil ohörsamhet och om det finns någon entydig definition av företeelsen. I den svenska litteraturen lyser den civila ohörsamheten med sin frånvaro, vilket den däremot inte gör i den amerikanska och tyska. Jag kommer i det följande i huvudsak att behandla Rawls' diskussion av ämnet. Rawls tar upp ämnet i sitt naturrättsligt präglade verk *A Theory of Justice*. Det är dessa diskussioner som till stora delar ligger till grund för Habermas' politiska diskussion av ämnet i *Die Neue Unübersichtlichkeit*.

Rawls definierar civil ohörsamhet som en offentlig, icke-världsbetonad men samtidigt politisk lagstridig handling som vanligen begås för att åstadkomma förändringar i lagstiftningen eller myndigheters tillämpning av lagen.²⁰

Avsikten är att bryta mot en lag för att få till stånd en förändring i en lag eller policy. Det är inte nödvändigt att bryta mot samma lag som man protesterar mot, utan det kan vara en helt annan lag som det följande åtalet kommer att omfatta.²¹ Anledningen till aktionen är således inte nödvändigtvis att stoppa just den företeelse som aktionen riktar sig mot. Det innebär att när miljöaktivister kastar sig i vattnet framför m/s Sigyn som transporterar radioaktivt avfall, så behöver åtgärden inte ha som syfte att stoppa fartyget just då. Syftet är istället att kasta ljus över det moraliskt förkastliga med sådana transporter över huvud taget. Rawls gör gällande att ett sådant handlande syftar till att väcka känslan för rättvisa hos samhällsmajoriteten. Det sker genom att lagbrytaren gör gällande att principerna för socialt samspel mellan fria och jämbördiga individer inte respekterats, enligt hans eller hennes uppfattning.²²

De som engagerar sig i civil ohörsamhetsaktioner upplever det som om samhället och dess administratörer brutit mot en norm, som inte nödvändigtvis behöver vara rättslig, även om aktionen i Ödsmåll till stora delar drivs med stöd av rättsliga normer. Bl a gör aktivisterna gällande att regeringen brutit mot ett flertal lagar, däribland Väglagen och Naturresurslagen. Aktionen riktar sig inte mot myndighetsutövning som sådan, vilket klart framgår genom Ödsmålls-

aktionerna – konstitutionen stöds och rättssystemet upplevs till största delen som legitimt. Det visar sig framför allt genom att processerna inordnas i det rättsliga systemet, även om man sjunger och framför argument som inte är relevanta i processen. I vissa fall tar de som företräder de tilltalade sin uppgift på så stort allvar att de ägnar lång tid åt att gå igenom den juridiska litteraturen. Detta skiljer miljörelsen från 60- och 70-talets vänster som helt underkände domstolarna och i stället utgick från en klassjustice. Ofta är man väldigt noga med att inte bryta mot mer än en specifik lag som kommer att stå som symbol för hela frågan. Det är mot en orättvisa som protesterna riktas, mot en rättvis princip. Därmed får frågan också en moralisk dimension.²³

Men agerandet från miljörelsens sida innebär inte att ett beslut inte går att ifrågasätta bara för att de folkvalda fattat beslutet. Det för oss in på en diskussion om huruvida majoritetsbeslut är att anse som bindande och under vilka förhållanden det är moraliskt riktigt att använda civil ohörsamhet för att få sådana beslut ändrade.

Civil ohörsamhet och majoritetsbeslut

I en för rättssociologi i Skandinavien klassisk undersökning görs gällande att rätten är en kompromiss mellan olika intressen.²⁴ Vi får här också veta att en kompromiss egentligen inte ger någon part vad den vill ha, utan utmynnar i ett för alla parter oönskat resultat. Detta är inte vad Habermas menar med en kompromiss eller vad Rawls avser med ett giltigt beslut. För dem framstår kompromissen som något som alla kan vara överens om.²⁵ Dock framstår det som om kompromisser i det kapitalistiska samhället, enligt Habermas, närmast är att betrakta som pseudo-kompromisser, baserade på en systematiskt störd kommunikation.²⁶ Kompromissen är med andra ord problematisk att nå. Rawls' utgångspunkter är till stora delar annorlunda eftersom hans politiska uppfattning står i motsatsställning till Habermas'.

Rawls gör gällande att den rättsliga diskussionen inte bör uppfattas som en kamp mellan olika intressen, utan som ett försök att finna en bästa policy – genom rättvis principen.²⁷

Det är inte någon kraftmätning mellan olika intressen som konstituerar ett rättvist beslut. Det ska således inte vara intressen som är

vägledande, utan de två rättvisepinciperna. När vi kritiserar beslut gör vi gällande att de inte skulle ha fattats i en ideal procedur. När miljöorganisationer använder sig av civil ohörsamhet gör de således gällande att beslutet är ett uttryck för någons omedelbara intressen, t ex Volvo-chefens, och att detta inte har något med rättvisa att göra, trots att det är fattat av behörig instans. Enligt Luhmann skulle detta vara ett bindande beslut som han skulle ha svårt att komma förbi.

Rawls' teori öppnar också möjlighet att kritisera beslut som är fattade enligt parlamentariska principer. Om de som fattar besluten i och för sig är valda enligt parlamentariska principer, så är det möjligt att besluten ändå inte kan leva upp till kraven på att vara vägledade av de två rättvisepinciperna. Om det således är möjligt att anta att beslutet inte skulle ha fattats under den idela proceduren, är det rimligt att använda civil ohörsamhet för att peka på detta missförhållande. En tillämpning av Habermas skulle kanske leda ännu längre; en verklig kompromiss är vad alla skulle kunna hålla med om i en diskurssituation.

Aktörernas perspektiv

Det viktiga för aktörerna är att få publicitet, inte för aktionen, men för företeelsen som sådan. I de tidigare diskuterade passagerna hos Rawls återfinns vissa nyckelord. Det är främst att aktionen ska vara offentlig (public), det duger således inte att i lönnedom t ex klippa sönder ett stängsel. Rawls gör jämförelsen med offentliga tal i offentliga fora.²⁸

Detta gör att rena terroraktioner som ofta utförs av okända gärningsmän knappast faller under det som Rawls benämner civil ohörsamhet. Man ska stå för sin handling i offentligheten och dessutom vara beredd att göra om det med alla de konsekvenser det kan medföra. Det är således inte frågan om några testfall, det ska finnas en beredskap att upprepa handlingen även efter fällande domar.²⁹

Det är således en offentlig akt av vilken en viktig del består i den följande rättegången. Handlingen ska i regel t o m vara offentligt förberedd och kalkylerbar för polisen. Det ska finnas en beredskap att ta de rättsliga konsekvenserna.³⁰

Rättegången som följer utgör ju ännu en möjlighet att vädja till majoritetens rättskänsla. Under rättegångarna i Sverige, som genom

båda parter agerande ofta får något av parodi över sig, vädjas det friskt till känsla för vad som är rätt och riktigt. Oftast företräds inte ens de tilltalade av något juridiskt ombud utan för fram sina argument själva utan att fördjupa sig i några juridiska spetsfundigheter. Eller också företräds de av någon annan som också är tilltalad eller som dömts tidigare för samma brott. Det är dock sällsynt att någon tar sin uppgift som försvarare på alltför stort allvar. Alla parter är rätt väl medvetna om att domen kommer att bli fällande.

Ett annat nyckelord är icke-våld (nonviolent), det får således inte brukas våld. De flesta aktioner av det här slaget bygger på passivt motstånd, polisen får bära bort demonstranterna. Under en aktion i Ödsmål som genomfördes under våren 88, fögrep sig en demonstrant mot en polisman. Hela aktionen avblåstes då omedelbart.

Ett mera problematiskt ställningstagande som Rawls intar är att aktionen är att beteckna som politisk (political). Enligt Rawls är den politisk i mer än en betydelse. För det första riktar den sig till den politiska majoriteten och för det andra leds och rättfärdigas den av politiska principer. De politiska principerna hänför sig till rättvisepprinciper som ligger till grund för konstitutionen och samhällsliga institutioner i allmänhet.³¹

Detta hänger samman med att Rawls anser att såväl konstitutionen som institutionerna i samhället måste vara "rättvisa". Frågan om rättvisa är problematisk eftersom det är svårt att göra gällande den absoluta, sista och slutgiltiga definitionen av rättvisa.³² Rättvisebegreppet anknyter också till begreppet "legitimation" eftersom det politiskt/administrativa systemet, för att säkra sitt behov av legitimation, måste agera utifrån rättvisepprinciper.³³

Bl a SNF tycks beteckna miljöfrågan som opolitisk och ett sådant ställningstagande ställer till problem om aktioner ska underordnas Rawls' definition av civil ohörsamhet. Det blir svårt att utföra politiska aktioner utan att samtidigt ta politisk ställning. Ett inte alldeles oväsentligt problem kan vara de här strävanden att vara opolitiska — miljörelsens uppgift ses inte som politiskt drivande, utan siktet är inställt på att alla som tycker att miljön behöver stramas upp ska kunna gå med. Miljöfrågan är således överordnad politiken, på samma sätt som vissa delar av kvinnorörelsen förfäktade på sin tid — och hur det har gått för kvinnorörelsen vet vi vid det här laget.

Ett kontroversiellt ställningstagande, åtminstone för jurister, synes Rawls inta då han säger att aktionen ska vädja till majoritetens känsla för rättvisa — och det är här som knuten ligger. Det rättspos-

itivistiska systemet erkänner nämligen inte sådana företeelser som moral. Men, om vi får följa Habermas så är den civila ohörsamheten en i grunden moralisk protest, som inte har något med privata trosföreställningar eller egenintressen att göra.³⁴

Rawls fyller ut ytterligare genom att göra gällande att det inte är personliga moraliska övertygelser som rättfärdigar handlandet, även om dessa sammanfaller med anspråken på rättvisa, utan en allmänt delad uppfattning om rättvisa.³⁵

Vad som hävdas är således inte att detta är en privat eller religiös övertygelse, utan att det är en universell princip som är kränkt. Frågeställningen gäller en allmänt delad uppfattning om en rättsprincip som lagstiftningen eller tillämpningen profanerat. Civil olydnad är det sista desperata försöket att få en diskurs till stånd. Själva lagöverträdelsen är enbart symbolisk, vidtagen för att väcka majoritetens krav på rättvisa.³⁶

Att detta är en rådande uppfattning bland de individer som tillämpar civil ohörsamhet som ett medel att etablera diskursen, framgår av ett yttrande som fälldes vid en huvudförhandling, nämligen att det "var en plikt för varje medborgare och förälder att protestera" mot transporter av MOX-bränsle.³⁷

Domstolsprocessen

Ett antal domstolsförhandlingar har observerats och jag ska här redogöra för några av intrycken från dem. Det ska framhållas att det inte är alla förhandlingar som varit föremål för mitt intresse, utan det inskränker sig till ett femtontal. Det beror helt enkelt på att domstolsförhandlingarna blir ganska enahanda och följer samma mönster hela tiden, varför ytterligare observationer inte ansetts nödvändiga.

Den process som följer gripandet är mycket viktig för aktivisterna, även om det går att förmärka ett visst avklingande intresse. Domstolsprocessen innebär, åtminstone teoretiskt, en ytterligare möjlighet att få frågan exponerad. Men för att frågan ska nå ut och bli debatterad i offentligheten krävs att massmedia exponerar rättegångarna. Massmedias intresse är närmast i avtagande efterhand som domstolsprocesserna ökar i omfattning. Vid vissa förhandlingar

har massmedia helt och hållet uteblivit — nyhetsvärdet har avtagit, vilket är att betrakta som en förlust för aktivisterna.

Under domstolsförhandlingarna kan det uppstå rejäla motsättningar mellan aktivister och domstol, både bland de tilltalade och bland åhörarna, om domstolens ordföranden inte är smidig. Att det uppstår motsättningar hänger närmast samman med domstolarnas sätt att resonera, dvs uppfattningen om vad som är relevanta fakta i målet. Aktivisternas uppfattning är att själva grunden för agerandet är viktig, dvs den moraliska frågan. Domstolarna utgår från att sakfrågan är viktigast, t ex om vederbörande klättrat över staketet, om staketet vid tillfället var helt etc.

Eftersom sakfrågan, ur juridisk synvinkel i regel är klar, anser domstolen sällan att det är nödvändigt med några längre utläggningar från de tilltalades sida. Dessa ser sig då lurade, de är ju där för att tala om sin sak och ingen är intresserad. För dem är staketets konstitution av mindre intresse — det är viktigare att diskutera kärnkraftens farlighet.

Domstolarna lutar sig mot ett avgörande från högsta domstolen, ett avgörande som i sig är märkligt. Högsta domstolen konstaterar att de som utövar civil ohörsamhet inte i egentlig mening är kriminella, med andra ord får man beakta att det oftast är frågan om skötsamma människor med en bestämd uppfattning om hur samhället ska se ut. Övertygelsen som sådan, antagligen i gott sällskap med att man inte drar sig undan processen och ansvaret, är en förmildrande omständighet. Det innebär att den i princip ska beaktas vid straffmätningen. Å andra sidan är drivandet av frågan genom civil ohörsamhet en ytterligare belastning. En demokrati, anser högsta domstolen, kan inte tillåta att politiska frågor drivs med utomparlamentariska metoder. Därför blir övertygelsen också en belastning som enligt domstolens resonemang bör leda till ett hårt straff, i synnerhet om det är frågan om recidiv.

Genom sitt resonemang kommer högsta domstolen att dra två olika slutsatser av samma bevekelsegrund. Det är uppenbart här att domstolen kommer att agera repressivt. Slutsatsen i domstolens argumenterande (hit och dit) blir att samhället måste agera repressivt och stävja sådana förbrytelser som att klättra över ett staket med en banderoll. Genom att denna dom blev offentlig fastställdes ett slags informell taxa för staketklättring — 30 dagsböter första gången, 50-70 andra gången etc. Det är också detta som leder till att aktivisterna upplever sig som misshandlade, nämligen att de blir

underkastade ett standardförfarande där tiden är utsatt till 20 minuter per 5 tilltalade.

Men om samhället verkligen ska lyckas lösa det problem som den civila ohörsamheten blivit, så får det nog till andra remedier än domstolsförfarande. Sådana har en tendens att tära på samhällets legitimationsreserver i ljuset av åklagarnas tidsbrister. Eftersom endast ett fåtal miljöbrott, om vilka vi vet att de begås varje dag och att det t o m händer att den som begår dem anmäler sig själv, föranleder åtal (14 åtal av 246 anmälda) får åklagarnas agerande ett löjets skimmer över sig. Åklagarnas bristande intresse för miljöbrott har tydligen varit så uppseendeväckande att riksåklagaren sett sig föranlåten att utreda frågan (vi vet således att frågan utreds och att den antagligen kommer att fortsätta att utredas under överskådlig tid). I massmedia kan vi få oss till livs att åklagarna tvingas lägga ned förundersökningarna till allvarliga brott p g a tidsbrist — vad är det då som gör en staketklättring så allvarlig?

Varför är det allvarligare att klättra över staket än att förgifta miljön?

Det allvarliga med civil ohörsamhet är antagligen just att det är vanligtvis skötsamma och välutbildade människor som deltar i sådana aktioner. Under mina observationer vid miljölägret i Lid kunde jag iaktta hur civil ohörsamhet hade stöd av i stort sett alla kategorier (vilket är signifikant eftersom deltagarna vid lägret kunde sägas representera ett brett spektrum av den svenska befolkningen). Många kände stor lust att delta själva. Men vad händer med samhällsintegrationen om lärarna som ska disciplinera våra barn börjar mista tron på samhället? Vad händer om de börjar delta i aktioner och kanske blir misshandlade av polisen,³⁸ varefter följer en rättegång där de inte ens får lov att tala om varför de lät sig misshandlas? Vad händer när lärarna slutar att lära barnen att det är skönt att gå upp klockan sex på morgonen, att det är en befrielse att betala skatt etc?

Den springande punkten här är hur individen faktiskt upplever att han eller hon behandlas av samhället. Härvid kan juridisk forskning om omskrivningar av lagar inte tillföra debatten något nytt, eftersom det här handlar om ett samhällsvetenskapligt perspektiv. Tron på rätten som en möjlighet att få ett sakförhållande prövat håller på

att upphöra, kanske inte så mycket för att det kostar pengar som för att processerna rutinieras vilket visar på att besluten i och för sig är legitima men knappast legitimerande. Som tidigare framhållits, då det gällt miljöprocessen, var det nödvändigt att beslutet var begrundat och rättvist. I de här fallen är de inte begrundade (det är ju rutinären) och de upplevs heller inte som rättvisa. Mycket är avhängigt åklagaren som hänvisar till tidsbrist för att lägga ned allvarliga mål, men gott och väl kan ägna två års arbetstid åt några trädkramare.³⁹

Genom att ständigt tära på legitimationsreserven, eller ännu värre som i det här fallet, hålla fast vid en repressiv kurs, är risken stor att nästa steg blir terror. Den tyska utvecklingen på 60- och 70-talet talar sitt tydliga språk — en stängd kommunikation begränsar valmöjligheterna och stänger slutligen alla avfarter. Det gäller således för politikerna att ta det här på allvar innan det blir allvar.

Noter

1. Schmidt 1978
2. För en diskussion och en kritik av Habermas' hållning här, se Whitebook 1979.
3. Thompson & Held 1982 s. 246. Nödvändigheten av en naturetik har framför allt diskuterats av Apel.
4. Taylor s. 82
5. Radin (1927) som inför begreppet "den primitive filosofen".
6. Schmidt 1978
7. Merchant 1980, s. 127
8. Prop. 1980/81, s. 31
9. Så har t ex Valfrid Pålsson och ett flertal företrädare för länsstyrelserna via massmedia gett luft åt personalfrågans prekära situation.
10. Även det låga deltagandet vid koncessionsnämndens offentliga sammanträden pekar i den riktningen.
11. Protesterna mot motorvägsbygget i Ödsmål.
12. Bevakningen av Kynnefjäll.
13. Ett flertal aktioner har ägt rum mot såväl Forsmarks kärnkraftverk som Barsebäck.
14. Upprepade aktioner mot m/s Sigyn som fått flera rättsliga efterspel.
15. En enkätundersökning genomförd sommaren 1987 på miljölagret i Lid som visar att nästintill samtliga tillfrågade ansåg att försök att påverka myndigheter är en strategi som måste prövas varje gång ett diskutabelt ärende dyker upp.
16. Nørager 1987
17. Huruvida det offentliga sammanträdet är en tillräcklig betingelse för ett sådant innehållsmässigt rättfärdigande diskuteras i Ericsson 1985, kap. 3.
18. De teoretiska slutsatserna Habermas drar och benämner rättsliggörande har antagligen sin grund i den diskussion han för emot Luhmanns teori i Habermas 1973 och som ytterligare elaboreras i Habermas 1981, bd 1.

19. Det finns exempel på fall då miljörörelser agerat från början och under hela processen, t ex Åkerlund & Rausing, TetraPak (båda i Lund), och SAABs etablering på Kockumsområdet i Malmö. Att myndigheter lyssnar på miljörörelser och ger dem tid att utveckla sin talan innebär definitivt inte att deras synpunkter beaktas. Snarare tycks dessa betraktas som så aparta att de över huvud inte kan beaktas. Det finns emellertid fortfarande för få fall dokumenterade för att man ska kunna fastställa ett generellt beteende från myndigheternas sida.
20. Rawls 1976, s. 364
21. Op. cit. s. 364f
22. Op. cit. s. 364
23. Fireman, Gamson, Rytina & Taylor, i Kriesberg 1979
24. Aubert, Eckhof m fl 1952
25. Habermas 1976
26. Habermas 1981
27. Rawls 1976, s. 357
28. Op. cit. s. 366
29. Op. cit. s. 365
30. Habermas 1985, s. 83
31. Rawls 1976, s. 365
32. Se t ex Habermas 1976, 1979; Nonet & Selznick 1978; Teubner 1983
33. Habermas 1976, 1979
34. Habermas 1985, s. 83
35. Rawls 1976, s. 365
36. Habermas 1985, s. 82
37. Vid Oskarshamns tingsrätt 1987-09-03, mål nr B 245/87.
38. Det är i och för sig inte rutin att polisen misshandlar demonstranter. Vid intervjuer har jag kunnat konstatera att de olika polisdistrikten har olika rykten, vissa distrikt anses humana medan andra anses mer eller mindre bestå av våldsverkare.
39. Enligt vissa uppgifter kommer de 420 gripna i Ödsmål att uppta så lång tid av åklagarnas arbetstid.

Litteraturförteckning

- Aubert, Eckhof m fl *En lov i søkelyset* Oslo: Universitetsforlaget 1952
 Ericsson, L *Ett surt regn kommer att falla* Lund: Bokbox Förlag 1985
 Habermas, J *Legitimation Crisis* London: Heinemann 1976
 Habermas, J *Theorie des kommunikativen Handelns* Frankfurt am Main: Suhrkamp 1981
 Habermas, J *Die neue Unübersichtlichkeit* Frankfurt am Main: Suhrkamp 1985
 Habermas, J/Luhmann, N *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie* Frankfurt am Main: Suhrkamp 1985
 Kriesberg, L *Encounters with unjust authority* (Fireman, Gamson, Rytina and Taylor), JAI Press, Inc Volume 2, 1979
 Luhmann, N *Ökologische Kommunikation* Westdeutscher Verlag 1986
 Merchant, C *The Death of Nature* Wildwood House 1982
 Nørager, T *System og livsverden* ANIS 1987
 Prop 1981/82 *Om ändring i miljöskyddslagen (1969:387)*

- Radin, P *Primitive man as philosopher* D Appleton and Company 1927
Rawls, J A *Theory of Justice* Oxford: Oxford University Press 1976
Schmidt, A *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx* EVA 1978
Taylor, C *Hegel* Lund: Symposion förlag
Telos #40 1979
Thompson/Held *Habermas Critical Debates* MacMillan 1982